

ЗМІСТ

Передмова автора 9

**Розділ I – ПОПЕРЕДНЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СТРУКТУРИ
ТА МОРФОЛОГІЇ САКРАЛЬНОГО 15**

§ 1. «Сакральне» та «профанне». – § 2. Методологічні складнощі. – § 3. Розмаїття ієрофаній. – § 4. Множинність ієрофаній. – § 5. Діалектика ієрофаній. – § 6. Табу й амбівалентність сакрального. – § 7. Мана. – § 8. Структура ієрофаній. – § 9. Пересмислення ієрофаній. – § 10. Складність «примітивного» релігійного феномена. – Бібліографія.

Розділ II – НЕБО: УРАНІЧНІ БОГИ, НЕБЕСНІ РИТУАЛИ ТА СИМВОЛИ 57

§ 11. Небесне сакральне. – § 12. Австралійські божества Неба. – § 13. Небесні божества у андаманців, африканців тощо. – § 14. «Deus otiosus». – § 15. Нові божественні «форми», що заступили собою уранічних богів. – § 16. Злиття та заміщення. – § 17. Стародавність уранічних Вищих Божеств. – § 18. Небесні боги у народів Арктики та Центральної Азії. – § 19. Месопотамія. – § 20. Д'яус, Варуна. – § 21. Варуна та верховна влада. – § 22. Іранські небесні боги. – § 23. Уран. – § 24. Зевс. – § 25. Юпітер, Один, Тараніс та інші. – § 26. Боги грози. – § 27. Запліднювачі. – § 28. Чоловік Великої Матері. – § 29. Ягве. – § 30. Запліднювачі заступають місце уранічних Богів. – § 31. Небесна символіка. – § 32. Міфи сходження. – § 33. Ритуали сходження. – § 34. Символіка сходження. – § 35. Висновки. – Стан проблем та бібліографія.

Розділ III – СОНЦЕ ТА СОЛЯРНІ КУЛЬТИ 149

§ 36. Солярні ієрофанії та раціоналізм. – § 37. Соляризація Верховних Божеств. – § 38. Африка, Індонезія. – § 39. Соляризація у мунда. – § 40. Солярні культу. – § 41. Солярне потомство. – § 42. Сонце як ієрофант і психопомп. – § 43. Єгипетські солярні культу. – § 44. Солярні культу на класичному Сході та в Середземномор'ї. – § 45. Індія: амбівалентність Сонця. – § 46. Солярні герої, Мертві, Обрані. – Бібліографія.

Розділ IV – МІСЯЦЬ І МІСЯЧНА МІСТИКА 183

§ 47. Місяць і час. – § 48. Взаємозв'язок місячних епіфаній. – § 49. Місяць та Води. – § 50. Місяць і Рослиність. – § 51. Місяць і плодючість. – § 52. Місяць, Жінка та Змія. – § 53. Місячна символіка. – § 54. Місяць і Смерть. – § 55. Місяць та Ініціація. – § 56. Символіка місячного «становлення». – § 57. Космобіологія та містична фізіологія. – § 58. Місяць і доля. – § 59. Місячна метафізика. – Бібліографія.

Розділ V – ВОДИ І ВОДНА СИМВОЛІКА 218

§ 60. Води і Зародки. – § 61. Водні космогонії. – § 62. Гілогенії. – § 63. «Вода життя». – § 64. Символіка занурення. – § 65. Водне хрещення. – § 66. Спрага померлого. – § 67. Чудодійні та пророчі джерела. – § 68. Водні епіфанії та божества Вод. – § 69. Німфи. – § 70. Посейдон, Егір та інші. – § 71. Водні тварини та емблеми. – § 72. Символіка потопу. – § 73. Висновок. – Бібліографія.

Розділ VI – СВЯЩЕННІ КАМЕНІ: ЕПІФАНІЇ, ЗНАКИ ТА ФОРМИ 249

§ 74. Кам'яні кратофанії. – § 75. Поховальні мегаліти. – § 76. Камені-запліднювачі. – § 77. «Сковзання». – § 78. Камені з отворами, «грім-камені». – § 79. Метеорити і байтили. – § 80. Кам'яні епіфанії та символіки. – § 81. Священний камінь, омфал, Центр Світу. – § 82. Знаки та форми. – Бібліографія.

Розділ VII – ЗЕМЛЯ, ЖІНКА ТА РОДЮЧІСТЬ 275

§ 83. Земля-Мати. – § 84. Первісна пара Небо-Земля. – § 85. Структура телуричних ієрофаній. – § 86. Хтонічне материнство. – § 87. Телуричне походження. – § 88. Відродження. – § 89. Гомогумус. – § 90. Космобіологічна єдність. – § 91. Нива і жінка. – § 92. Жінка і землеробство. – § 93. Жінка і борозна. – § 94. Висновок. – Бібліографія.

Розділ VIII – РОСЛИННІСТЬ. СИМВОЛИ ТА РИТУАЛИ ВІДНОВЛЕННЯ 303

§ 95. Спроба класифікації. – § 96. Священне дерево. – § 97. Дерево-мікрокосм. – § 98. Дерево як оселя божества. – § 99. Космічне дерево. – § 100. «Перевернуте» Дерево. – § 101. Іггдрасіль. –

§ 102. Рослинні епіфанії. – § 103. Великі богині та рослинність. – § 104. Іконографічна символіка. – § 105. Велика Богиня – Дерево Життя. – § 106. Дерево пізнання. – § 107. Охоронці Древа Життя. – § 108. Чудовиська та грифони. – § 109. Дерево і Хрест. – § 110. Омолодження та безсмертя. – § 111. Архетип цілющих трав. – § 112. Дерево – світова вісь. – § 113. Міфічне походження від рослинного виду. – § 114. Перетворення на рослини. – § 115. Стосунки між людиною та рослиною. – § 116. Дерево, що відроджує. – § 117. Шлюб дерев. – § 118. «Травневе дерево». – § 119. «Король» і «королева». – § 120. Сексуальність і рослинність. – § 121. Представники рослинності. – § 122. Ритуальні бійки. – § 123. Космічна символіка. – § 124. Висновок. – Бібліографія.

Розділ ІХ – ЗЕМЛЕРОБСТВО І КУЛЬТИ РОДЮЧОСТІ 374

§ 125. Аграрні ритуали. – § 126. Жінка, сексуальність, землеробство. – § 127. Аграрні пожертви. – § 128. «Сила» врожаю. – § 129. Міфічні уособлення. – § 130. Людські жертви. – § 131. Людські жертви у ацтеків та кхондів. – § 132. Жертвоприношення та відродження. – § 133. Завершальні ритуали. – § 134. Померлі та насіння. – § 135. Аграрні та поховальні божества. – § 136. Сексуальність і аграрна родючість. – § 137. Функція ритуалу оргії. – § 138. Оргія та возз'єднання. – § 139. Аграрна містика і сотеріологія. – Стан питання та бібліографія.

Розділ Х – СВЯЩЕННИЙ ПРОСТІР: ХРАМ, ПАЛАЦ, «ЦЕНТР СВІТУ» 413

§ 140. Ієрофанії та повторення. – § 141. Освячення простору. – § 142. «Спорудження» священного простору. – § 143. «Центр Світу». – § 144. Космічні моделі та ритуали спорудження. – § 145. Символіка «Центру». – § 146. «Туга за Раєм». – Бібліографія.

Розділ ХІ – СВЯЩЕННИЙ ЧАС І МІФ ОДВІЧНОГО ПОВТОРЕННЯ 435

§ 147. Гетерогенність часу. – § 148. Зв'язок і безперервність ієрофанічних часів. – § 149. Періодичність – довічне теперішнє. – § 150. Відновлення міфічного часу. – § 151. Неперіодичне повторення. – § 152. Відродження часу. – § 153. Щорічне повторення космогонії. – § 154. Нерегулярне повторення космогонії. – § 155. Тотальне відродження. – Бібліографія.

Розділ XII – МОРФОЛОГІЯ ТА ФУНКЦІЯ МІФІВ 459

§ 156. Космогонічні міфи – взірцеві міфи. – § 157. Космогонічне яйце. – § 158. Що відкривають міфи. – § 159. «Coincidentia oppositorum» – міфічна модель. – § 160. Міф про божественну андрогінію. – § 161. Міф про людську андрогінію. – § 162. Міфи про оновлення, розбудову, ініціацію тощо. – § 163. Структура міфу: Варуна і Врітра. – § 164. Міф – «взірцева історія». – § 165. Занепад міфів. – Бібліографія.

Розділ XIII – СТРУКТУРА СИМВОЛІВ 489

§ 166. Символічні камені. – § 167. Занепад символів. – § 168. Інфантилізм. – § 169. Символи та ієрофанії. – § 170. Системність символів. – § 171. Функція символів. – § 172. Логіка символів. – Бібліографія.

ВИСНОВКИ 512

Передмова автора

Сучасна наука реабілітувала принцип, серйозно скомпрометований деякими помилковими поглядами ХІХ століття: *феномен визначається масштабом*. Анрі Пуанкаре не без іронії питав: «Чи повірить натураліст, який вивчав слона лише крізь мікроскоп, що він достатньо розуміє цю тварину?». Мікроскоп розкриває структуру та устрій клітин, а ці структура та устрій є однаковими в усіх багатоклітинних організмів. Безумовно, слон є багатоклітинним організмом. Але хіба він є лише ним? У мікроскопічному масштабі на це питання важко відповісти однозначно. Візуальний масштаб людського погляду має принаймні ту перевагу, що передає слона як зоологічний феномен; тут уже немає місця сумніву. Так само релігійний феномен¹ розкривається як такий, лише якщо досягнути його у властивий йому спосіб – тобто вивчати його у релігійному масштабі. Прагнути окреслити цей феномен засобами фізіології, психології, соціології, економіки, лінгвістики, мистецтва тощо означає його викривити; при цьому ми випускаємо з уваги саме те, що в ньому є унікального та незвідного: а саме його сакральний характер². Безумовно, немає «чистих» релігійних феноменів; немає феноменів, які були б унікально і виключно релігійними. Релігія належить людині, а отже, має і суспільний, і мовний, і економічний вимір – адже людину неможливо збагнути поза її мовою та

¹ В оригіналі – *un phénomène religieux*. Переклад «феномен релігії» звучить природніше, але є змістовно оманним, позаяк постулює єдність релігії як «феномена», чого Еліаде явно не має на увазі. Можливий також переклад «релігійне явище», але в ньому втрачається важлива конотація феноменології як провідної дослідницької методи Еліаде. – Тут і далі, окрім спеціально зазначених випадків, – примітки перекладача.

² Французьке *sacré* у цьому перекладі відтворюється навперемін термінами «сакральне» та «священне», які вживаються як контекстуальні синоніми. Терміну «сакральне» надається перевага, зокрема, в контексті опозиції «сакральне/профанне».

її колективним життям. Але марно було би прагнути пояснити релігію через одну з цих засадничих функцій, які, в кінцевому рахунку, визначають людину. Марно було б намагатися пояснити «Мадам Боварі» бодай якимись суспільними, економічними чи політичними фактами – певна річ, реальними, але такими, що з них не випливає самій цей літературний твір.

Ми не будемо сперечатися з тим, що релігійний феномен можна з користю досліджувати у різних аспектах. Але, залишаючись у межах нашого предмета, важливо насамперед розглянути його в собі, тобто у тому, що в ньому є незвідним та оригінальним. Це непросто завдання. Адже йдеться якщо не про визначення релігійного феномена, то принаймні про його окреслення і розташування поряд з іншими витворами духу. Роже Каюа на початку своєї маленької, але чудової книги «Людина та священне» зазначає: «По суті, єдине, що можна справедливо стверджувати про сакральне загалом, міститься у самому визначенні цього терміна: а саме що воно протиставляється профанному. Щоразу, як ми намагаємося уточнити природу і модальність цього протиставлення, ми неодмінно наражаємося на величезні складнощі. Жодна формула, хай би якою елементарною вона була, не застосовна до «вкрай заплутаної складності фактів». Але нас, у наших дослідженнях, цікавлять насамперед факти – ця вкрай заплутана складність фактів, яка відкидає будь-яку формулу і будь-яке визначення. Табу, ритуал, символ, міф, диявол, бог тощо – ось деякі з релігійних фактів. Але було б не виправданим спрощенням подавати їх у такий лінійний спосіб. Насправді ми маємо справу з поліморфною і подеколи навіть хаотичною масою жестів, вірувань і теорій, які становлять те, що можна було б назвати релігійним феноменом.

Предметом цієї книги є подвійна проблема: 1) *що таке* релігія? 2) наскільки можна казати про *історію* релігій? Скептично оцінюючи корисність попереднього визначення релігійного феномена, ми задовольнимися обговоренням його ієрофаній³ у найширшому сенсі цього терміна (*дещо таке*, що є проявом священного). Як

³Ієрофанія – буквально, «явлення» чи «прояв священного» (від грецьких *ієρός* «священний», та *φάινω* «являтися»).

наслідок, ми не зможемо поставити проблему *історії* релігійних форм, допоки не дослідимо значну кількість цих останніх. З урахуванням зазначених цілей нашої розвідки, пояснення релігійних феноменів через рух «від простого до складного» не приведе ні до чого – себто якщо наш виклад почнеться з найелементарніших ієрофаній (*мана*, незвичайне тощо), і далі через тотемізм, фетишизм, культ Природи чи духів, а потім богів чи демонів, зрештою сягне монотеїстичного уявлення про Бога. Такий виклад був би свавільним; він передбачає еволюцію релігійних феноменів «від простого до складного», але це лише гіпотеза, слушність якої неможливо довести. Насправді ми ніде не зустрічаємося з простою релігією, яка зводиться до елементарних ієрофаній; з іншого боку, такий підхід суперечить заявленій меті показати, *чим є* релігійні факти і що вони виявляють.

Шлях, яким ми підемо, якщо не простіший, то принаймні надійніший. Ми почнемо нашу розвідку з опису кількох космічних ієрофаній – з тієї сакральності, яка виявляє себе на різних космічних рівнях (Небо, Вода, Земля, Каміння⁴). Ми обираємо ці класи ієрофаній не тому, що вважаємо їх найдавнішими (тут ще не постає історична проблема), а тому, що їхній опис прояснює, з одного боку, діалектику сакрального, а з іншого – структури, з яких складається сакральне. Наприклад, дослідження водних чи небесних ієрофаній надасть нам необхідний документальний матеріал для розуміння (1) точного смислу маніфестації священного на цих космічних рівнях (небо та вода), (2) того, якою мірою уранічні⁵ чи водні ієрофанії становлять автономні структури, тобто розкривають серію взаємодоповнюваних модальностей, які інтегруються

⁴ Тут і далі у тексті написання іменників з великої та маленької літери максимально відтворюють написання оригіналу – скрізь, де це не суперечить нормам української граматики.

⁵ Тобто небесні (у загальному сенсі). Втім, в оригіналі Еліаде розрізняє терміни *ouraniennes* (уранічні – від гр. οὐρανός, що означає «небо», а також, з великої літери, є іменем бога Урана /Οὐρανός/) та *célestes* (власне «небесні»). Це розрізнення збережене в перекладі. Терміни *ouraniennes* та *célestes* дуже близькі за значенням, але перший з них конкретніше вказує саме на небесні божества.